

De Rol van Gezinsstructuur in Internaliserend en Externaliserend Probleemgedrag bij Adolescenten

SOPHIE KOOT, JUDITH VAN LENT & IMKE SIMONS

Universiteit Utrecht

Sophie Koot 4152743

Judith van Lent 4280253

Imke Simons 4251741

Faculteit Sociale Wetenschappen

Thesis Pedagogische Wetenschappen (200600042)

Eerste beoordelaar Dr. I. Van der Valk

Tweede beoordelaar Dr. M. Vermande

11 juni 2014

Abstract

Background: Family structure after divorce is consistently associated with internalizing and externalizing problem behavior. Research suggests that adolescents who experience multiple family transitions can have a chance of facing even worse developmental outcomes. Moreover, the role of gender in the differences of adolescents reported problem behavior is still indistinct. **Purpose:** This study examines possible differences in internalizing and externalizing problem behavior of adolescents from intact families, single-parent families and stepfamilies. In addition, the role of gender is examined to see if there are possible differences in problem behavior in relation to family structure.

Methods: Data from a cross-sequential study of 7809 selectively recruited high school students in the age of 12 to 17 years old ($M = 13.55$), is collected from 2006 to 2013 and analyzed by an ANOVA and a MANOVA. **Results:** Adolescents from divorced families report significantly higher levels of internalizing and externalizing problem behavior than adolescents from intact families. A mutual comparison between adolescents from intact, single-parent and stepfamilies shows no considerable difference in problem behavior between these groups. There is no interaction effect evident in gender and family structure on internalizing problem behavior. However, boys from intact families, single-parent families and stepfamilies show significantly more externalizing problem behavior than girls, which reflects an interaction effect. **Conclusion:** Family structure and gender are associated with the level of problem behavior. This study found some support for the assumption that multiple family transitions can lead to more problem behavior. Further research in this direction is required.

Key words: divorce, adolescents, family structure, internalizing and externalizing problem behavior.

Voorwoord

Het resultaat van een halfjaar durend onderzoek, dat in het teken stond van ouderlijke scheiding en het functioneren van adolescenten, ligt voor u. De bachelorthesis is geschreven in het kader van de premaster Orthopedagogiek aan de Universiteit Utrecht. Sinds 2006 wordt door de Universiteit Utrecht een cross-sequentieel onderzoek uitgevoerd onder middelbare school studenten met betrekking tot dit onderwerp. Het grote databestand dat in de afgelopen jaren is verzameld heeft ons de mogelijkheid geboden om met ons onderzoek aan te sluiten bij recente ontwikkelingen rondom ouderlijke scheiding. Veel wetenschappelijke studies hebben zich tot op heden gericht op het functioneren van kinderen na scheiding. Dit heeft veel duidelijkheid geboden over de gevolgen van scheiding bij kinderen, maar daarnaast hebben deze onderzoeken ook veel nieuwe vragen opgeroepen over de specifieke aspecten die hierin meespelen. Naast dat het onderwerp scheiding ons in het algemeen erg aanspreekt, werd onze nieuwsgierigheid vergroot door het relatief beperkte onderzoek dat naar deze specifieke aspecten is uitgevoerd. Wij hebben de thesis dan ook met veel enthousiasme geschreven. In dit proces hebben we veel steun bij elkaar weten te vinden en ieders kwaliteiten goed weten in te zetten. Uiteraard willen wij Inge van der Valk hartelijk bedanken voor de begeleiding die zij ons heeft geboden en daarmee in positieve zin heeft bijgedragen aan het uiteindelijke resultaat.

Sophie Koot, Judith van Lent en Imke Simons

Inleiding

Introductie

In de afgelopen vijftien jaar is het aantal scheidingen in Nederland stabiel gebleven (Spruijt & Duindam, 2005; CBS, 2012). In 2012 zijn er 18.814 officiële huwelijksontbindingen geregistreerd, waarbij 33.834 kinderen betrokken waren (CBS, 2012). Naast officiële huwelijksontbindingen kan er ook sprake zijn van decohabitatie: ongehuwde paren die uit elkaar gaan (De Graaf, 2005). Naar schatting ligt het totaal aantal kinderen in Nederland dat te maken krijgt met een informele en formele scheiding van de ouders op 70.000 per jaar. Dat komt erop neer dat ongeveer anderhalf procent van alle thuiswonende kinderen een scheiding meemaakt. Volgens het CBS (2013) is een derde van de kinderen na scheiding woonachtig bij moeder en 6 procent bij vader. In de overige situaties is er sprake van co-ouderschap (CBS, 2013). Een groot aantal kinderen krijgt na scheiding te maken met een nieuwe partner van hun ouders. Dit betreft bijna 10 procent van alle gezinnen in Nederland (Spruijt & Kormos, 2010). Steenhof (2007) toonde aan dat drie procent van de stiefgezinnen in Nederland samengestelde gezinnen zijn, waar kinderen van zowel de vader als de moeder in één gezin leven.

Een ouderlijke scheiding is van grote invloed op het gedrag en het welzijn van kinderen (Amato, 2005; Spruijt & Duindam, 2005; Sun, 2001; Van der Valk, Spruijt, De Goede, Maas, & Meeus, 2005). Veel studies hebben zich gericht op de gevolgen van scheiding voor kinderen (Amato, 2010). Zo is het verband tussen de genetische- en/of omgevingsinvloeden en de ontwikkelingsuitkomsten bij scheidingskinderen onderzocht. Ook is er gekeken naar de verschillen in gevolgen voor kinderen in intacte en gescheiden gezinnen (Amato, 2010). Er is echter weinig onderzoek gedaan naar het verschil in functioneren van kinderen in de verschillende gezinsstructuren die worden gevormd na scheiding, zoals eenoudergezinnen en stief- of samengestelde gezinnen. Voor het ontwikkelen van passende interventies gericht op deze grote groep scheidingskinderen, is het daarom van belang de gevolgen van scheiding per gezinstype te onderzoeken.

In dit onderzoek wordt nagegaan wat het verschil is in de mate van internaliserend of externaliserend probleemgedrag bij scheidingskinderen van 12 tot 17 jaar in de verschillende gezinstypen na scheiding. Daarbij zal worden bekeken of hierin een verschil is tussen jongens en meisjes. Onder internaliserend probleemgedrag wordt een verstoring in de emoties en stemmingen verstaan, zoals angst, verdriet (Zahn-Waxler, Klimes-Dougan, & Slattery, 2000) en teruggetrokken gedrag (Van der Valk et al., 2005). Externaliserende problemen hebben betrekking op riskant, delinquent (Van der Valk et al., 2005) en agressief gedrag (Spruijt & Duindam, 2005).

Allereerst volgt een literatuuroverzicht waarin wordt ingegaan op de adolescentiefase, gezinstransities, probleemgedrag in relatie tot scheiding en de rol die sekse hierin speelt. Daarna worden de vraagstellingen van het onderzoek beschreven en

de verwachtingen vermeld naar aanleiding van het literatuuroverzicht.

Adolescentiefase en gezinstransities

Over het algemeen neemt zowel internaliserend als externaliserend probleemgedrag toe wanneer kinderen de adolescentiefase bereiken (Bongers, Koot, Van der Ende, & Verhulst, 2004; Overbeek, Vollebergh, Meeus, Engels, & Luijpers, 2001; Zahn-Waxler et al., 2000). Binnen de ontwikkeling is de adolescentiefase een cruciale periode naar de volwassenheid. Het is een fase die belangrijke veranderingen met zich mee brengt op biologisch, psychologisch en sociaal gebied (Steinberg, 2009). Gedurende deze transitie vormt het gezin en de relatie tussen ouders en adolescent een belangrijke context voor het volbrengen van ontwikkelingstaken van de adolescent (Masten & Coatsworth, 1998). Opgroeien in een instabiele gezinssituatie, het doormaken van een scheiding of andere stressvolle life events maken de adolescent in deze fase gevoelig voor het ontwikkelen van diverse problemen (Masten & Coatsworth, 1998; Steinberg, 2009).

Wanneer adolescenten tijdens deze kwetsbare periode worden blootgesteld aan meerdere aan scheiding gerelateerde veranderingen, kan dit volgens de cumulatieve effect-hypothese resulteren in een toename van gedragsproblemen (Capaldi & Patterson, 1991). Aan de hand van dit model kan verondersteld worden dat meerdere gezinstransities kunnen leiden tot meer probleemgedrag bij adolescenten. Tot op heden heeft onderzoek zich voornamelijk gericht op de scheiding zelf als centrale variabele (Amato, 2010). Tegenwoordig wordt er meer aandacht gevestigd op het perspectief dat uitgaat van de relatie tussen het aantal gezinstransities en probleemgedrag bij adolescenten (Amato, 2010). Een aantal onderzoeken hebben ondersteuning gevonden voor dit perspectief. Zo wordt in het onderzoek van Fomby en Cherlin (2007) aangetoond dat er een verband bestaat tussen meerdere gezinstransities en een hogere mate van probleemgedrag. Een mogelijke tweede transitie van een eenoudergezin naar een stiefgezin blijkt volgens Brown (2006) te zorgen voor een verminderde mate van welzijn bij het kind. Adolescenten zouden tevens meer delinquent gedrag en lagere schoolprestaties laten zien. Bovendien komt naar voren dat een dergelijke transitie gerelateerd kan zijn aan depressieve symptomen bij adolescenten (Brown, 2006). Capaldi en Patterson (1991) benadrukken dat kinderen van ouders met meerdere opvolgende partners, meer problemen laten zien dan kinderen waarvan de ouder na de scheiding hoogstens één nieuwe relatie is aangegaan.

Internaliserend probleemgedrag na scheiding

De hierboven beschreven veranderingen van gezinsstructuur zijn van invloed op de sociaal-emotionele ontwikkeling van adolescenten (Cavanagh, 2008). In verhouding tot adolescenten uit intacte gezinnen laten adolescenten van gescheiden ouders meer internaliserende problemen zien (Spruijt, Kormos, Burggraaf, & Steenweg, 2002). Zo

blijkt uit onderzoek van Storks en collega's (2005) dat zij meer angst en depressie rapporteren. Daarnaast hebben adolescenten na scheiding een lager zelfbeeld (Amato, 2001; Storks, Roysamb, Moum, & Tambs, 2005), meer stress (Amato, 2005) en emotionele problemen (Cavanagh, 2008; Sun, 2001; Van der Valk et al., 2005).

De transitie van een intact gezin naar een eenoudergezin wordt over het algemeen gekenmerkt door meer instabiliteit in verhouding tot intacte gezinnen (Cavanagh, 2008). Alleenstaande ouders ervaren bijvoorbeeld meer opvoedingsstress (Cooper, McLanahan, Meadows, & Brooks-Gunn, 2009) en blijken over het algemeen een lager inkomen te hebben dan intacte gezinnen (Amato, 2005). Een instabiele gezinssituatie kan een ongunstige invloed hebben op het welbevinden van adolescenten (Langton & Berger, 2011). Onderzoek van Langton en Berger (2011) geeft weer dat adolescenten uit eenoudergezinnen gemiddeld genomen een lager emotioneel welzijn hebben dan adolescenten uit intacte gezinnen.

Over de transities van eenoudergezinnen naar stief- of samengestelde gezinnen bestaat de veronderstelling dat dit ten goede komt aan het emotionele welzijn van adolescenten. Dit zou komen door de ondersteuning die de biologische ouders ondervinden aan stiefouders (Amato, 2005; Thomson, Mosley, Hanson, & McLanahan 2001). Deze aanname wordt ondersteund door onderzoek van Wen (2008), waarin wordt aangetoond dat adolescenten uit eenoudergezinnen een lager welbevinden en meer probleemgedrag rapporteren dan adolescenten uit stief- of samengestelde gezinnen. In tegenstelling tot deze resultaten komt uit diverse onderzoeken naar voren dat adolescenten uit stiefgezinnen na scheiding geen betere ontwikkelingsuitkomsten laten zien dan adolescenten uit eenoudergezinnen na scheiding (Amato, 2005; Coleman, Ganong, & Fine, 2000). Jeynes (2006) geeft bijvoorbeeld weer dat adolescenten uit stief- of samengestelde gezinnen op psychisch niveau meer problemen ervaren. Het lagere welbevinden en functioneren kan worden toegeschreven aan de mogelijk verhoogde stress bij adolescenten. Aanpassing aan nieuwe regels en routines binnen de nieuw gevormde gezinsstructuur kunnen hierin een rol spelen (Amato, 2005; Cavanagh, 2008; Fomby & Cherlin, 2007).

Externaliserend probleemgedrag na scheiding

De stress die veranderingen in gezinsstructuur met zich meebrengt kan, naast internaliserend probleemgedrag ook tot uiting komen in de vorm van externaliserend probleemgedrag. Amato (2001) toont aan dat dit probleemgedrag in hogere mate voorkomt bij scheidingskinderen dan bij kinderen uit intacte gezinnen (Amato, 2001). Zo laten deze adolescenten meer delinquent gedrag zien (Fomby & Cherlin, 2007), een hogere mate van drugsgebruik (Butters, 2002) en vertonen deze adolescenten meer agressie (Amato, 2005). De mate waarin externaliserend gedrag gerapporteerd wordt, hangt onder meer samen met de familieband tussen ouder en kind (Amato, 2005).

Amato (2005) benadrukt dat scheidingskinderen over het algemeen een slechtere emotionele band met hun ouders hebben in vergelijking tot kinderen uit intacte gezinnen. Volgens Richardson en McCabe (2005) is het voor adolescenten van belang om een goede band met hun ouders te behouden tijdens de scheiding, omdat dit de last kan verzachten en voor minder probleemgedrag zorgt.

Na een echtscheiding kan een volgende transitie in gezinsstructuur plaatsvinden, zoals die van een eenoudergezin naar een stief- of samengesteld gezin (Kirby, 2006). Volgens Kirby (2006) heeft de tweede transitie vooral risico's voor adolescenten met betrekking tot het uiten van riskante gewoontes. Brown (2006) stelt dat adolescenten in stiefgezinnen meer risico hebben op het vertonen van delinquent gedrag en het overmatig alcoholgebruik. Tevens komt in het onderzoek van Kirby (2006) naar voren dat de stress die adolescenten ervaren omtrent de transitie naar een stiefgezin, psychologische nood kan aanwakkeren. Indien dit het geval is, kunnen adolescenten beginnen met drinken om aandacht te vergaren of als verzoek om hulp. Deze psychologische nood wordt vaak geuit in externaliserend probleemgedrag (Kirby, 2006).

Probleemgedrag en sekse

Over het algemeen laten meisjes in de adolescentiefase meer internaliserend probleemgedrag zien dan jongens (Bongers, Koot, Van der Ende, & Verhulst, 2003) en tonen jongens in die fase meer externaliserend probleemgedrag dan meisjes (Broidy et al., 2003). Vooral in de leeftijd van 12 tot 16 lijken meisjes een grotere mate van internaliserende gedragsproblemen te vertonen dan jongens (Rescorla et al., 2007). Meisjes zouden meer somatische klachten en een grotere mate van angst en depressie ervaren (Reitz, Deković, & Meijer, 2005). Alleen op het gebied van teruggetrokken gedrag is geen duidelijk sekseverschil geconstateerd (Bongers et al., 2003). Jongens rapporteren daarentegen een hogere mate van externaliserend probleemgedrag dan meisjes (Bongers et al., 2004; Broidy et al., 2003; Lahey et al., 2000). Zo laat het onderzoek van Bongers en collega's (2004) zien dat jongens meer oppositioneel en delinquent gedrag vertonen (Bongers et al., 2004).

Een stressvolle gebeurtenis als een scheiding kan zowel bij jongens als bij meisjes leiden tot negatieve ontwikkelingen in gedrag (Kim, Conger, Elder, & Lorenz, 2003). Er is echter nog geen consistent sekseverschil in probleemgedrag geconstateerd na scheiding. Zo hebben Van der Valk en collega's (2005) op het gebied van internaliserend en externaliserend probleemgedrag vergelijkbare effecten van ouderlijke scheiding gevonden bij jongens en meisjes. Ook Spruijt en collega's (2002) geven aan dat er voor beide seksen negatieve gevolgen kunnen ontstaan na scheiding, er zou echter geen duidelijke relatie bestaan voor sekse met internaliserend of externaliserend probleemgedrag. Jongens laten na scheiding zowel meer gedragsproblemen als emotionele problemen zien in vergelijking tot jongens uit intacte gezinnen (Lee, Burkam,

Zimiles, & Ladewski, 1994). Hetherington en Clingempeel (1992) vonden ook meer gedragsproblemen bij jongens uit gescheiden gezinnen wanneer zij werden vergeleken met meisjes uit gescheiden gezinnen.

Naast onderzoek naar de overgang van intacte naar gescheiden gezinnen, heeft er beperkt onderzoek plaatsgevonden met betrekking tot het probleemgedrag van adolescenten uit de niet-intacte gezinsstructuren. Eerder onderzoek lijkt zich vooral te richten op externaliserend probleemgedrag en minder op internaliserende gedragsproblemen. Kim, Hetherington en Reiss (1999) tonen aan dat zowel jongens als meisjes uit stiefgezinnen meer externaliserend probleemgedrag rapporteren dan kinderen woonachtig in een ander gezinstype. Daarnaast blijken jongens in de adolescentiefase een toename in de kans op drugsgebruik te laten zien wanneer zij binnen anderhalf jaar meer dan één verandering meemaken in gezinsstructuur (Krohn, Hall, & Lizotte, 2009). Martinez en Forgatch (2002) toonden aan dat een opeenstapeling van transities in gezinsstructuur samenhangt met externaliserend probleemgedrag en problemen in emotionele aanpassing bij jongens.

Dit onderzoek

In dit onderzoek wordt nagegaan wat het verschil is in de mate van internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij adolescenten uit intacte gezinnen, eenoudergezinnen na scheiding en adolescenten uit een stief- of samengestelde gezinnen. Daarnaast wordt er gekeken of er bij deze adolescenten een sekseverschil aanwezig is in het probleemgedrag (internaliserend/externaliserend).

Op basis van de literatuur wordt verwacht dat adolescenten na scheiding gemiddeld genomen zowel meer internaliserend als externaliserend probleemgedrag rapporteren dan adolescenten uit intacte gezinnen (Amato, 2005; Spruijt & Duindam, 2005). Daarnaast wordt, mede gebaseerd op de cumulatieve effect hypothese (Capaldi & Patterson, 1991), ook met voorzichtigheid verwacht dat adolescenten uit stief- en samengestelde gezinnen meer internaliserend en externaliserend probleemgedrag vertonen dan adolescenten uit eenoudergezinnen na scheiding. De hieruit voortvloeiende onderzoeksvraag A luidt: Is er een verschil in de mate van internaliserend probleemgedrag tussen adolescenten uit intacte gezinnen, eenoudergezinnen na scheiding en adolescenten uit stief- of samengestelde gezinnen? De daaropvolgende onderzoeksvraag B luidt: Is er een verschil in de mate van externaliserend probleemgedrag tussen adolescenten uit intacte gezinnen, eenoudergezinnen na scheiding en adolescenten uit stief- of samengestelde gezinnen?

Over mogelijke sekseverschillen in internaliserend en externaliserend probleemgedrag van scheidingskinderen bestaat in de literatuur geen eenduidigheid. Bovendien zijn er beperkte empirische gegevens beschikbaar aangaande de interactie tussen gezinsstructuur en sekse met betrekking tot probleemgedrag. Vanwege de

algemene aanname dat meisjes meer internaliserend probleemgedrag laten zien en jongens meer externaliserend probleemgedrag vertonen (Bongers et al., 2003), is de verwachting dat dit sekseverschil in probleemgedrag ook terug te zien is bij adolescenten uit intacte gezinnen, eenoudergezinnen na scheiding en stief- en samengestelde gezinnen. Onderzoeksvraag C luidt: Is er een sekseverschil in mogelijke verschillen in probleemgedrag tussen adolescenten uit intacte gezinnen, eenoudergezinnen na scheiding en adolescenten uit een stief- of samengestelde gezinnen?

Methode

Participanten

In dit onderzoek wordt gebruik gemaakt van een cross-sequentieel databestand afkomstig uit het survey-onderzoek 'Scholieren & Gezinnen 2006-2013'. De volledige steekproef betreft een gepoolde steekproef, waarbij databestanden uit verschillende meetjaren aan elkaar gekoppeld zijn. Het onderzoek is uitgevoerd onder scholieren (N = 7809) in de leeftijd van 9 tot 17 jaar (M = 13.18, SD = 1.41). Dit onderzoek richt zich op adolescenten, waarvoor in het bestaande databestand een selectie in leeftijd is gemaakt van 12 tot 17 jaar (n = 6835, M = 13.55, SD = 1.09). Het totaal aantal geselecteerde scholieren bestaat uit 3503 meisjes (51.3%) en 3318 jongens (48.5%). Het opleidingsniveau van de scholieren varieert van VMBO, HAVO en VWO.

Van de respondenten zijn 5435 scholieren (79.5%) afkomstig uit intacte gezinnen en 1255 (18.4%) uit gezinnen met gescheiden ouders. Van de scheidingskinderen is 22.6% (n = 284) woonachtig in eenoudergezinnen en woont 60.5% (n = 759) in een stief- of samengesteld gezin.

Procedure

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van data van de survey 'Scholieren en Gezinnen' waarvoor middels vragenlijsten dataverzameling heeft plaatsgevonden op 12 aselect gekozen middelbare scholen in Nederland. De dataverzameling is door studenten Pedagogische Wetenschappen uitgevoerd in de jaren 2006, 2007, 2008, 2009, 2011 en 2013 onder supervisie van Dr. E. Spruijt en Dr. I. van der Valk van de onderzoeksgroep Jeugd & Gezin van de Faculteit Sociale Wetenschappen aan de Universiteit Utrecht.

Na verzochte toestemming van de scholen, zijn er twee of meer klassen op de betreffende scholen geselecteerd. Voorafgaande aan de afname van de vragenlijsten, zijn de scholieren en hun ouders geïnformeerd middels een brief, waarin is vermeld dat zij mogelijk bezwaar konden maken tegen deelname aan het onderzoek. Bij deelname is de scholieren verteld dat zij mochten stoppen met het invullen van de vragenlijst wanneer zij dat wilden. De afname van de vragenlijsten heeft op schriftelijke en individuele wijze plaatsgevonden in bestaande klassen. De vragenlijsten zijn vrijwillig en anoniem ingevuld door de scholieren.

Meetinstrumenten

De samengestelde vragenlijst 'Scholieren & Gezinnen' is mede gebaseerd op bestaande meetinstrumenten. De validiteit en betrouwbaarheid van deze instrumenten zijn als afdoende aangetoond.

Internaliserend probleemgedrag. Om internaliserend probleemgedrag in de vragenlijst 'Scholieren en Gezinnen' te meten, is gebruik gemaakt van drie verschillende meetinstrumenten: *Children's Depression Inventory* (CDI), *Child Anxiety Related Emotional Disorders* (SCARED-R) en de *Strengths and Difficulties Questionnaire* (SDQ).

De symptomen van depressie bij de scholieren zijn gemeten middels de *Children's Depression Inventory* (CDI) (Craighead, Smucker, Craighead, & Ilardi, 1998). Een verkorte versie met tien items van de CDI is opgenomen in de vragenlijst. In de eerste meetronde zijn drie antwoordcategorieën met Likertschaal gehanteerd met 1 (niet waar), 2 (een beetje waar) en 3 (erg waar). In de daarop volgende meetronden zijn twee antwoordmogelijkheden toegevoegd ('helemaal niet waar' en 'wel waar') tot een vijfpuntsschaal van 1 (niet waar) tot 5 (erg waar). Een voorbeelditem is: 'Ik voel me vaak verdrietig'. De betrouwbaarheid van de schaal depressie varieerde van $\alpha = .88$ op meetronde 1 (2006) tot $\alpha = .89$ op meetronde 6 (2013). Vanwege deze hoge onderlinge betrouwbaarheid en de aanpak in andere onderzoeksartikelen is een gemiddelde score van de items gebruikt als indicator voor depressie.

Voor het concept angst is de herziende versie van het *meetinstrument Screen for Child Anxiety Related Emotional Disorders* (SCARED-R) gebruikt (Muris & Steerneman, 2001). Van de 38 items van de SCARED-R, zijn negen items opgenomen in de vragenlijst. De items hebben een driepuntsschaal van 1 (bijna nooit), 2 (soms) en 3 (vaak). Een voorbeeld van de items is: 'Ik ben zenuwachtig in nieuwe situaties' en 'Ik verlies makkelijk mijn zelfvertrouwen'. De gemiddelde betrouwbaarheidscoëfficiënt over de meetrondes was $\alpha = .88$. Als indicator van angst is vanwege de hoge onderlinge betrouwbaarheid de gemiddelde score van de items gebruikt.

De subschaal 'Emotionele problemen' van de door Goodman (1997) ontwikkelde *Strengths and Difficulties Questionnaire* (SDQ) is gebruikt voor het meten van het concept emotionele problemen. Op een driepuntsschaal worden antwoordmogelijkheden van 1 (bijna nooit), 2 (soms) en 3 (vaak) gegeven met als voorbeelditem: 'Ik heb vaak hoofdpijn, buikpijn, of ik ben misselijk'. De SDQ heeft over de meetrondes een gemiddelde betrouwbaarheidscoëfficiënt van $\alpha = .77$. Er is gebruik gemaakt van een gemiddelde van de items voor een totaalscore van emotionele problemen.

Het besluit tot het samen nemen van depressie, angst en emotionele problemen tot het concept internaliserende gedragsproblemen is tot stand gekomen door middel van een factoranalyse. Hieruit blijkt dat de concepten depressie, angst en emotionele

problemen hoog met elkaar correleren, met $r = .71$. Meer dan 80% van de variantie wordt verklaard door de gezamenlijke factor internaliserende gedragsproblemen.

Externaliserend probleemgedrag. Bij het meten van externaliserend probleemgedrag is gebruik gemaakt van twee meetinstrumenten: een zelfrapportage vragenlijst en *The Direct and Indirect Agression Scales (DIAS)*.

Het concept delinquentie is gemeten aan de hand van een zelfrapportage vragenlijst van Baerveldt, Van Rossem, en Vermande (2003), waarvan 15 items zijn opgenomen in de vragenlijst van dit onderzoek. De items met betrekking tot delinquent gedrag dat de adolescenten in de afgelopen 12 maanden vertoonden, hebben een vierpuntsschaal van 1 (nooit) tot 4 (4 keer of meer). Een voorbeelditem is: 'Betrokken geweest bij een gevecht'. De schaal delinquentie wordt als gemiddelde van alle zes meetrondes beoordeeld met een betrouwbaarheidscoëfficiënt van $\alpha = .86$. Vanwege deze hoge onderlinge betrouwbaarheid is een gemiddelde score van de items gebruikt als indicator voor delinquentie.

Agressie is gemeten door een deel van *The Direct and Indirect Agression Scales (DIAS)* (Björkqvist, Lagerspetz, & Osterman, 1992). Van de 23 items uit de DIAS, zijn 11 items opgenomen in de vragenlijst van dit onderzoek. De items hebben vier antwoordcategorieën met Likertschaal van 1 (nooit) tot 4 (heel vaak). Een voorbeelditem is: 'Ik ga slaan of schoppen'. Met betrekking tot de schaal agressie ligt de gemiddelde betrouwbaarheid van zes meetrondes op $\alpha = .90$. De gemiddelde score van de items is gebruikt als indicator voor agressie vanwege de hoge onderlinge betrouwbaarheid.

Het concept externaliserende gedragsproblemen is door middel van een factoranalyse als één factor geïdentificeerd met $r = .48$. Deze factor verklaart 74% van de variantie.

De gezinstypen zijn gemeten door middel van drie items. Om het onderscheid tussen intacte en gescheiden gezinnen te maken is het item 'Zijn je ouders getrouwd, wonen ze samen, of zijn ze gescheiden' opgenomen. Het tweede en derde item betreffen de vragen 'Mijn vader heeft een nieuwe partner' (ja/nee) en 'Mijn moeder heeft een nieuwe partner' (ja/nee). Door de items te combineren is het mogelijk gezinstypen te onderscheiden in 'intact gezin', 'eenoudergezin' en 'stiefgezin' ('één nieuwe partner' of 'beide een nieuwe partner')

Analyse

Voor de uitvoering van de analyses is een nieuwe variabele geconstrueerd: 'gezinstypen'. De onderscheidde gezinstypen zijn 'intact', 'beide ouders geen nieuwe partner', 'één nieuwe partner' en 'beide ouders een nieuwe partner'.

Om na te gaan of internaliserend probleemgedrag verschilt tussen intacte gezinnen en gescheiden gezinnen zal een univariate variantieanalyse (ANOVA) worden uitgevoerd. Om antwoord te krijgen op onderzoeksvraag A worden intacte gezinnen,

eenoudergezinnen, gezinnen met één nieuwe partner en gezinnen waarvan beide ouders een nieuwe partner hebben onderling vergeleken door middel van een ANOVA.

Het verschil in externaliserend probleemgedrag bij de verschillende gezinstypen (onderzoeksvraag B), zal eveneens worden getoetst met een univariate variantieanalyse (ANOVA). Externaliserend probleemgedrag is hierbij de afhankelijke variabele, met de gezinstypen als onafhankelijke variabele. Voor zowel onderzoeksvraag A als onderzoeksvraag B is na de ANOVA een post hoc test ingezet (Hochberg's GT2) om bij een significant verschil na te gaan waar het verschil tussen de groepen is vast te stellen. Aan de hand van deze resultaten kan getoetst worden of er een verschil bestaat in de mate van probleemgedrag van adolescenten waarvan beide ouders alleenstaand zijn in vergelijking tot adolescenten uit stief- of samengestelde gezinnen.

Om antwoord te vinden op onderzoeksvraag C is gebruik gemaakt van een multivariate variantieanalyse (MANOVA). De keuze hiervoor is gebaseerd op het feit dat er sprake is van een tweetal afhankelijke variabelen (internaliserend en externaliserend probleemgedrag). De onafhankelijke variabelen die zijn opgenomen in de MANOVA, betreffen sekse van de adolescent en gezinstype, zoals hierboven uiteengezet. Hierbij zal niet alleen worden gekeken of gezinstype en geslacht een hoofdeffect hebben op de mate van probleemgedrag op de uitkomstmaten, ook zal worden onderzocht of er sprake is van een interactie-effect. Om een significantieniveau van de testen te bepalen, wordt een alpha van .05 aangehouden.

Resultaten

Tabel 1 toont de beschrijvende statistieken van de verdeling van de respondenten per gezinstype ('intact', 'beide eenouder', 'één nieuwe partner', 'beide nieuwe partner'), waarin de gegevens uitgesplitst naar sekse worden getoond.

Tabel 1

Beschrijvende statistieken Sekse per Gezinstype van de respondenten in steekproef

Variabele	<i>Intact</i>		<i>Beide eenouder</i>		<i>Een nieuwe partner</i>		<i>Beide nieuwe partner</i>	
	<i>n</i>	<i>Percentage</i>	<i>n</i>	<i>Percentage</i>	<i>n</i>	<i>Percentage</i>	<i>n</i>	<i>Percentage</i>
Totaal	5435	100	302	100	444	100	324	100
Jongens	2761	50.8	147	48.7	204	45.9	155	47.8
Meisjes	2662	49.0	155	51.3	240	54.1	169	52.1

Internaliserend probleemgedrag

Op basis van de onderzochte literatuur werd verwacht dat adolescenten na scheiding gemiddeld meer internaliserend probleemgedrag vertonen dan adolescenten uit intacte gezinnen. Uit de univariate toetsing blijkt dat er een significant verschil is tussen

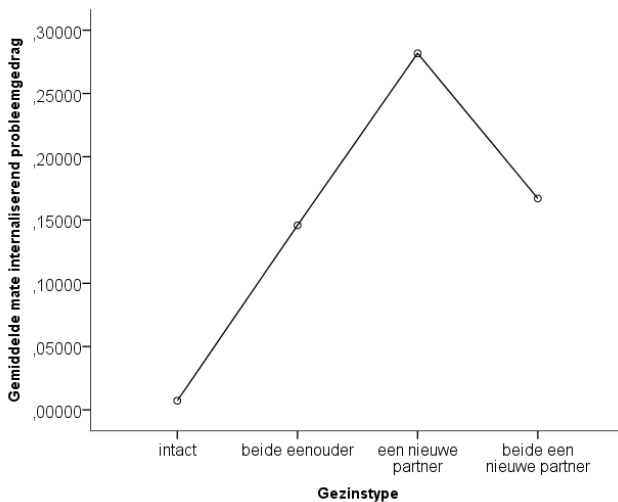
intacte en gescheiden gezinnen in de gemiddelde mate van internaliserend probleemgedrag bij adolescenten, $F(1,6606) = 43.23, p < .01, \eta^2 = .01$. Dit geeft weer dat internaliserend probleemgedrag voor 1% van de variantie wordt verklaard door gezinsstructuur (intact/gescheiden), wat kan worden aangeduid als een klein effect (Field, 2013). Adolescenten uit gescheiden gezinnen rapporteren significant meer internaliserend probleemgedrag ($M = .20, SD = 1.02$) dan adolescenten uit intacte gezinnen ($M = .01, SD = .90$). De resultaten komen overeen met de verwachting.

Ten tweede werd met enige voorzichtigheid verwacht dat adolescenten uit stief- en samengestelde gezinnen meer internaliserend probleemgedrag laten zien dan adolescenten uit eenoudergezinnen na scheiding. Uit de univariate toetsing is gebleken dat er een significant verschil bestaat in de mate van internaliserend probleemgedrag tussen de verschillende gezinstypen, met $F(3,6428) = 15.64, p < .01, \eta^2 = .01$. De gezinstypen spelen een kleine (1%) rol in het verklaren van de mate van internaliserend gedrag. Gevolgd op de univariate analyse is een Post hoc met Hochberg's GT2 uitgevoerd naar de mate van internaliserend gedrag van adolescenten uit stief- en samengestelde gezinnen ('één ouder een nieuwe partner' en 'beide ouders nieuwe partner') en gezinnen waarvan beide ouders alleenstaand zijn ('beide eenouder'). Hieruit komt naar voren dat er geen beduidend verschil is in de mate van internaliserend probleemgedrag tussen 'beide eenouder' ($M = .15, SD = 1.05$) en 'beide ouders een nieuwe partner' ($M = .17, SD = 1.06$). Dit betekent dat adolescenten waarvan beide ouders een nieuwe partner hebben niet meer internaliserend probleemgedrag rapporteren dan adolescenten met twee alleenstaande ouders. Alhoewel adolescenten, waarvan één ouder een nieuwe partner heeft, gemiddeld hoger scoren op internaliserend probleemgedrag ($M = .28, SD = .96$), is er geen significant verschil aangetoond met adolescenten waarvan beide ouders alleenstaand zijn ($M = .15, SD = 1.05$). De effectgroottes van de vergeleken groepen waren respectievelijk $d = 0.07$ en 0.05 . De gevonden resultaten zijn niet overeenkomstig met de verwachting; adolescenten uit eenoudergezinnen en stief- en samengestelde gezinnen rapporteren in een vergelijkbare mate internaliserend probleemgedrag.

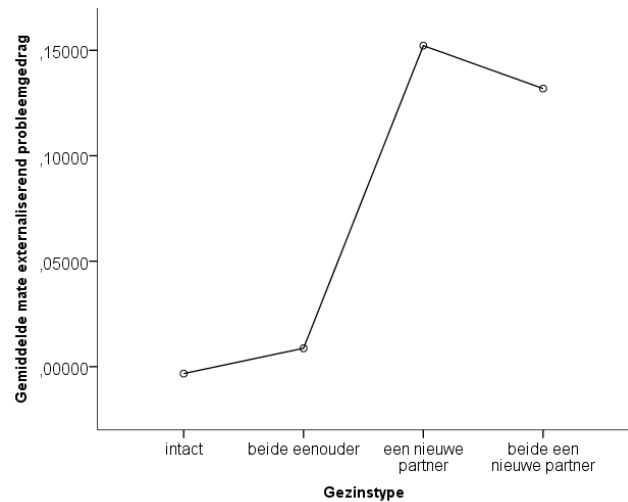
De analyse middels Post hoc met Hochberg's GT2 geeft daarnaast ook weer dat er ondanks het significante verschil in de mate van internaliserend gedrag van adolescenten uit intacte en gescheiden gezinnen, een onderling verschil bestaat tussen de vier gezinstypen. Adolescenten uit gezinnen waarvan beide ouders een nieuwe partner hebben ($M = .17, SD = 1.06$) of één ouder een nieuwe partner heeft ($M = .28, SD = .96$) vertonen in verhouding tot adolescenten uit intacte gezinnen ($M = .01, SD = .90$) significant meer internaliserend probleemgedrag. Daarentegen rapporteren adolescenten waarvan beide ouders alleenstaand zijn na de scheiding ($M = .15, SD = 1.05$) in een vergelijkbare mate internaliserende problemen als adolescenten uit intacte gezinnen (M

= .01, $SD = .90$). Deze resultaten zijn overeenkomstig met de verwachting. Over het algemeen laten meer adolescenten waarvan één ouder een nieuwe partner heeft internaliserend probleemgedrag zien dan leeftijdsgenoten uit de andere gezinstypen.

Figuur 1 geeft een overzicht van de gemiddelden per gezinstype weer.

Figuur 1. Internaliserend probleemgedrag per gezinstype

Figuur 2. Externaliserend probleemgedrag per gezinstype

Externaliserend probleemgedrag

Allereerst werd er verwacht dat adolescenten na scheiding gemiddeld meer externaliserend gedrag vertonen in vergelijking met adolescenten uit intacte gezinnen. Uit een univariate toetsing is gebleken dat er een significant verschil bestaat in mate van externaliserend probleemgedrag onder adolescenten tussen intacte- en gescheiden gezinnen met $F(1,6622) = 13.02$, $p < .01$, $\eta^2 = .02$, wat kan worden aangeduid als een klein effect (Field, 2013). Dit betekent dat 2 % van de variantie wordt verklaard door gezinsstructuur (intact/gescheiden). Adolescenten uit gescheiden gezinnen vertonen gemiddeld meer externaliserend probleemgedrag ($M = .10$, $SD = .97$) dan adolescenten uit intacte gezinnen ($M = .00$, $SD = .85$). De resultaten komen overeen met de verwachting.

Ten tweede werd er met voorzichtigheid verwacht dat er gemiddeld meer externaliserend probleemgedrag wordt vertoond door adolescenten uit stief- en samengestelde gezinnen dan door adolescenten uit eenoudergezinnen na scheiding. Uit de univariate toetsing blijkt een significant verschil te bestaan tussen de vier gezinstypen in de mate van externaliserend probleemgedrag van adolescenten ($F(3,6428) = 6.3$, $p < .05$, $\eta^2 = .03$), wat een klein effect aangeeft (Field, 2013).

Vervolgens is er een Post hoc met Hochberg's GT2 uitgevoerd. Hieruit bleek dat er geen significant verschil bestaat in de mate van externaliserend probleemgedrag bij

adolescenten tussen de gezinstypen 'beide eenouder' ($M = .01, SD = .88$) en 'beide een nieuwe partner' ($M = .13, SD = .95$). Uit de vergelijking met de gezinstypen waarvan de adolescenten woonachtig zijn in gezinnen waarvan één ouder een nieuwe partner heeft ($M = .15, SD = 1.05$) en eenoudergezinnen ($M = .01, SD = .88$) blijkt ook geen significant verschil te bestaan in de mate van externaliserend probleemgedrag. De effectgroottes van de vergeleken groepen waren respectievelijk $d = 0.04$ en 0.05 . De resultaten komen niet overeen met de vooropgestelde verwachting, omdat adolescenten uit stief- en samengestelde gezinnen enigszins dezelfde mate van externaliserend probleemgedrag rapporteren dan adolescenten uit eenoudergezinnen. Er is wel een significant verschil geconstateerd tussen de gezinstypen 'intact' en 'beide een nieuwe partner' en tussen 'intact' en 'één nieuwe partner'. Daarentegen is er geen significant verschil opgetreden tussen de gezinstypen 'intact' en 'beide eenouder'. Over het algemeen vertonen adolescenten waarvan één ouder een nieuwe partner heeft het meest externaliserend probleemgedrag in vergelijking met adolescenten uit de andere gezinstypen.

Sekse

Gezien de beperkte empirische gegevens met betrekking tot de samenhang tussen meerdere transities in gezinsstructuur en sekse, werd met voorzichtigheid verwacht dat er een verschil bestaat in mogelijke verschillen in probleemgedrag tussen jongens en meisjes uit de verschillende gezinstypen ('intact', 'beide eenouder', 'één nieuwe partner', 'beide nieuwe partner'). Daarnaast was de verwachting dat jongens per gezinstype gemiddeld meer externaliserend probleemgedrag laten zien dan meisjes. De multivariate toetsing toont een significant hoofdeffect aan in de mate van externaliserend probleemgedrag tussen jongens en meisjes ($F(1,6750) = 621.46, p < .00, \eta^2 = .08$). Dit geeft weer dat externaliserend probleemgedrag voor 8% van de variantie wordt verklaard door geslacht (jongen/meisje), wat kan worden aangeduid als een klein effect (Field, 2013). Jongens rapporteren over het algemeen gemiddeld meer externaliserend probleemgedrag ($M = .27, SD = .98$) dan meisjes ($M = -.23, SD = .67$), wat overeenkomt met de verwachting. Jongens die woonachtig zijn in gezinnen waarvan één ouder een nieuwe partner heeft of beide ouders een nieuwe partner hebben, laten de hoogste mate van externaliserend probleemgedrag zien. Ook voor meisjes is dit het geval. Tabel 2 geeft de beschrijvende statistieken weer van de gemiddelde mate van externaliserend en internaliserend probleemgedrag van jongens en meisjes per gezinstype.

Naast dit hoofdeffect is een significant interactie-effect gevonden tussen gezinstypen en geslacht op externaliserend probleemgedrag ($F(3,6410) = 2.81, p < .05, \eta^2 = .00$). Dit effect wordt als klein beschouwd (Field, 2013) en het geeft weer dat minder dan 1% van de variantie verklaard wordt door dit interactie-effect van

gezinstypen en geslacht. Het interactie-effect geeft aan dat de mogelijke verschillen in de mate van externaliserend probleemgedrag tussen jongens en meisjes in de vier gezinstypen verschillend zijn.

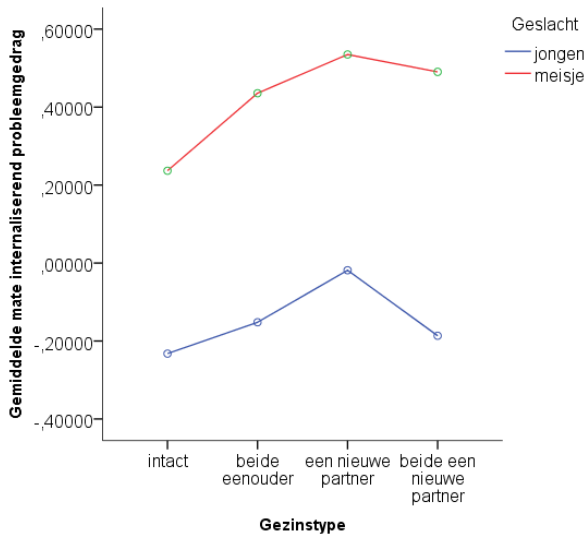
Tabel 2

Beschrijvende statistieken voor jongens en meisjes van Externaliserend en Internaliserend probleemgedrag per Gezinstype

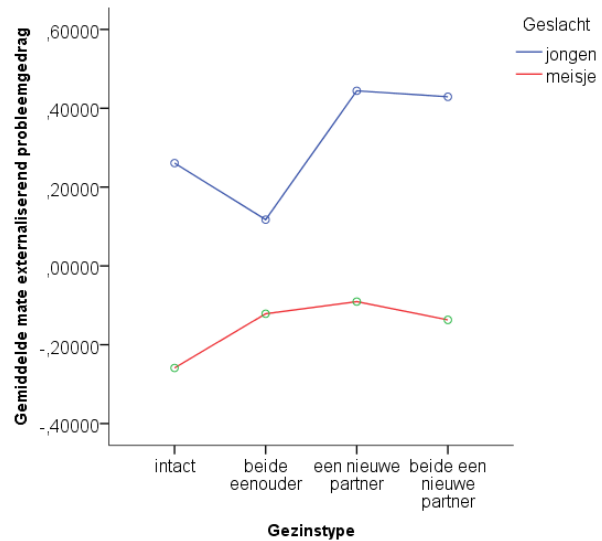
Variabele	Jongen		Meisje	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>
Externaliserend probleemgedrag				
Intact	.26	.96	-.26	.63
Beide eenouder	.12	.80	-.12	.90
Eén ouder een nieuwe partner	.44	1.14	-.09	.90
Beide ouders een nieuwe partner	.43	1.14	-.14	.65
Totaal	.27	.98	-.23	.67
Internaliserend probleemgedrag				
Intact	-.23	.78	.24	.95
Beide eenouder	-.15	.90	.44	1.11
Eén ouder een nieuwe partner	-.02	.90	.53	.93
Beide ouders een nieuwe partner	-.19	.94	.49	1.06
Totaal	-.21	.80	.28	.97

Voor internaliserend probleemgedrag is er een significant verschil aangetoond tussen jongens en meisjes ($F(1,6735) = 517.22, p < .00, \eta^2 = .07$). Geslacht speelt een kleine (7%) rol in het verklaren van de mate van internaliserend gedrag. Meisjes ($M = .28, SD = .97$) vertonen over het algemeen meer internaliserend probleemgedrag dan jongens ($M = -.21, SD = .80$). Dit is overeenkomstig met de verwachting. Wanneer meisjes woonachtig zijn in gezinnen waarvan één ouder een nieuwe partner heeft of beide ouders een nieuwe partner hebben, vertonen zij de hoogste mate van internaliserend probleemgedrag. Bij jongens ligt het gemiddelde van internaliserend probleemgedrag het hoogst in gezinnen waarin één ouder een nieuwe partner heeft.

Uit de multivariate toetsing is geen significant interactie-effect aangetoond van gezinstypen en geslacht op internaliserend probleemgedrag ($F(3,6410) = 1.89, p < .13, \eta^2 = .00$). Dit betekent dat de mogelijke verschillen in internaliserend probleemgedrag van adolescenten uit de vier gezinstypen niet afhangen van geslacht. Er is sprake van een klein effect (Field, 2013).

Figuur 3. Interactie van gezinstypen en geslacht op internaliserend probleemgedrag

Figuur 4. Interactie van gezinstypen en geslacht op externaliserend probleemgedrag

Conclusie en discussie

In dit onderzoek is nagegaan wat het verschil is in de mate van internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij adolescenten uit intacte gezinnen, eenoudergezinnen na scheiding en adolescenten uit een stief- of samengestelde gezinnen. Daarnaast is bekeken of er in het mogelijke verschil in probleemgedrag van adolescenten uit deze gezinstypen een verschil te vinden is tussen jongens en meisjes. Het belang van dit onderzoek komt voort uit het feit dat een groot aantal kinderen in Nederland te maken krijgt met een scheiding (Spruijt & Duindam, 2005) en de negatieve effecten die hierop volgen voor deze doelgroep (Amato, 2010; Spruijt & Duindam, 2005; Sun, 2001; Van der Valk et al., 2005).

Overeenkomstig de verwachting uit de literatuur (Amato, 2001; Spruijt et al., 2002) rapporteren adolescenten uit gescheiden gezinnen significant meer internaliserend en externaliserend probleemgedrag. Adolescenten ervaren na scheiding meer stress (Amato, 2005), emotionele problemen (Cavanagh, 2008; Van der Valk et al., 2005) en hebben een lager zelfbeeld (Amato, 2001). Ook rapporteren deze adolescenten meer delinquentie, riskante gewoontes (Spruijt & Duindam, 2005) en oppositioneel gedrag (Lahey et al., 2000).

Naast het bovenstaande verschil wordt er per opeenvolgend gezinstype (intacte gezinnen, eenoudergezinnen, stief- of samengestelde gezinnen) een hogere mate van probleemgedrag gerapporteerd. Alhoewel de resultaten met betrekking tot de gezinstypen onderling niet significant zijn, ondersteunen zij in zekere mate de verwachtingen vanuit de cumulatieve effect-hypothese (Capaldi & Patterson, 1991). Dit model gaat ervan uit dat het aantal veranderingen dat gepaard gaat met scheiding leidt

tot een toename in probleemgedrag bij scheidingskinderen. De transities in gezinsstructuur ten gevolge van de scheiding kunnen op grond van dit model een mogelijke verklaring vormen voor de verschillen in de mate van het probleemgedrag. Meer opeenvolgende gezinstransities blijken namelijk samen te hangen met een grotere mate van probleemgedrag, wat tot op heden voornamelijk blijkt uit onderzoek naar externaliserend gedrag (Amato, 2010; Fomby & Cherlin, 2007).

Er zijn verschillende factoren te benoemen die verklaren waarom de mate van het probleemgedrag in de gezinstypen onderling niet significant verschillend is. Een verzwakkende factor in de transitie van intacte gezinnen naar eenoudergezinnen, is dat de adolescenten minder worden blootgesteld aan ouderlijke conflicten in de thuissituatie. Uit onderzoek van Cui, Conger en Lorenz (2005) blijkt dat afname van conflicten samenhangt met een daling van probleemgedrag. Een verklaring voor het niet-significante verschil van de daaropvolgende transitie van eenoudergezinnen naar stief- of samengestelde gezinnen kan worden gevonden in de door ouders ervaren steun en sociaal economische status (SES). De ondersteuning die biologische ouders in de opvoeding ondervinden van stiefouders zou namelijk gerelateerd kunnen zijn aan een hoger emotioneel welbevinden en minder gedragsproblemen bij adolescenten (Wen, 2008). Daarnaast wordt de hogere SES van stief- en of samengestelde gezinnen, door de financiële ondersteuning van de stiefouder hier eveneens mee in verband gebracht (Wen, 2008). Deze gevonden resultaten druisen in tegen de overheersende verwachting vanuit de literatuur, waarin naar voren komt dat adolescenten uit stief- of samengestelde gezinnen meer internaliserend en externaliserend probleemgedrag rapporteren dan adolescenten uit eenoudergezinnen (Amato, 2005; Coleman et al., 2000; Jeynes, 2006; Kirby, 2006).

Wel overeenkomstig met de verwachting is dat er een significant verschil naar voren komt bij zowel internaliserend als externaliserend probleemgedrag tussen adolescenten uit intacte en stief- of samengestelde gezinnen. Er wordt meer probleemgedrag gerapporteerd door adolescenten uit stief- of samengestelde gezinnen na scheiding dan door adolescenten uit intacte gezinnen. Dit gegeven kan wellicht worden verklaard door het loyaliteitsconflict dat deze adolescenten kunnen ervaren wanneer hun biologische ouders een nieuwe partner krijgen (Richardson & McCabe, 2001). Mogelijk heeft dit meer probleemgedrag tot gevolg dan wanneer adolescenten niet te maken krijgen met een stiefouder.

Naast het verschil in de mate van internaliserend en externaliserend probleemgedrag van adolescenten in de vier gezinstypen, is onderzocht of hierin een sekseverschil bestaat. De resultaten laten zien dat er geen interactie-effect bestaat tussen beide sekse en gezinstype op internaliserend probleemgedrag. Dit betekent dat de mogelijke verschillen in internaliserend probleemgedrag van adolescenten uit de vier

gezinstypen niet afhangen van geslacht. Er kan dus gesteld worden dat andere factoren dan het geslacht meespelen in het verschil in de mate van internaliserend probleemgedrag tussen jongens en meisjes in de verschillende gezinstypen.

In tegenstelling tot internaliserend probleemgedrag, blijkt uit de resultaten dat er wel een significant effect is in de interactie tussen de gezinstypen en geslacht op externaliserend probleemgedrag. Het verschil in de mate van externaliserend probleemgedrag gerapporteerd door de adolescenten uit de verschillende gezinstypen, is afhankelijk van geslacht. Jongens vertonen in dit onderzoek meer externaliserend probleemgedrag in de vier gezinstypen dan meisjes. Deze resultaten ondersteunen het beperkte onderzoek dat reeds is uitgevoerd, waarin naar voren komt dat jongens in eenoudergezinnen en stief- of samengestelde gezinnen meer externaliserend probleemgedrag vertonen dan meisjes (Hetherington & Clingempeel, 1992; Lee et al., 1994). Een mogelijke verklarende factor wordt benoemd door Martinez en Forgatch (2002), die aantoonde dat deze opeenstapeling van transities in gezinsstructuur samenhangt met externaliserend probleemgedrag bij jongens.

Opvallend is dat de mate van zowel internaliserend als externaliserend probleemgedrag bij beide seksen het hoogst is in gezinnen waarvan één van de ouders een nieuwe partner heeft. Een verklaring hiervoor kan wederom het loyaliteitsconflict zijn waarin adolescenten zich verkeren. Uit het onderzoek van Lee en collega's (1994) blijkt dat jongens meer gedragsproblemen laten zien in moeder-stiefvader gezinnen en meisjes meer in vader-stiefmoeder gezinnen. De loyaliteit naar de biologische ouder met hetzelfde geslacht heeft hier mogelijk een aandeel in (Lee et al., 1994). Een verklaring voor de mindere mate van probleemgedrag gerapporteerd door adolescenten waarvan beide ouders een nieuwe partner hebben in vergelijking tot adolescenten waarvan een ouder een nieuwe partner heeft, kan wellicht gevonden worden in de duur sinds de echtscheiding. Veel adolescenten lijken zich uiteindelijk, naargelang er meer tijd is verstreken, aan te kunnen passen aan de scheiding wat het negatieve effect van de scheiding vermindert (Hetherington & Stanley-Hagan 1999).

Sterke en zwakke punten

Binnen dit onderzoek zijn een aantal beperkingen te benoemen. Allereerst is er gebruik gemaakt verkorte versies van de vragenlijsten om internaliserende en externaliserende concepten te meten. Ondanks de goede betrouwbaarheid van de gevormde vragenlijst, mist door het weglaten van bepaalde onderdelen belangrijke informatie. Mogelijk worden de constructen op deze manier niet in zijn geheel gemeten. Een andere beperking met betrekking tot deze vragenlijst betreft het feit dat er gebruik is gemaakt van een zelfrapportagelijst. Zelfrapportagelijsten kunnen de betrouwbaarheid negatief beïnvloeden, gezien zij erg gevoelig zijn voor sociale wenselijkheid. Voor vervolgonderzoek kan ervoor gekozen worden om meerdere informanten te bevragen,

waaronder ouders en leerkrachten, waardoor de betrouwbaarheid van het onderzoek mogelijk toeneemt. Een derde limitatie betreft het gebruik van de variabele 'gezinstypen'. In de analyses is geen rekening gehouden met het aantal uren dat de adolescent doorbrengt binnen een bepaald gezinstype, waardoor er mogelijk sprake is van een vertekening van de gegevens. Door in vervolgonderzoek de gehanteerde gezinstypen te baseren op de hoofdverblijfplaats van de adolescenten, zou de samenhang tussen het type gezin en probleemgedrag met meer zekerheid kunnen worden vastgesteld. Daarbij zal het betrekken van co-ouderschap meer specifieke informatie kunnen geven. Toekomstig onderzoek zou zich tevens kunnen richten op gezinstypen in combinatie met geslacht van de ouder, om na te gaan of hier een verschil in waar te nemen is. Ten vierde is er in dit onderzoek naast de transitie van een eenoudergezin naar een stiefgezin, niet duidelijk hoeveel veranderingen in gezinsstructuur de adolescent heeft ondergaan. De vooronderstelling die naar voren komt uit de theorie dat een accumulatie van gezinstransities mogelijk tot meer gedragsproblemen kan leiden, is te koppelen aan de cumulatieve effect-hypothese. Dit was niet volledig op te maken uit het huidige onderzoek. Mocht men in vervolgonderzoek de cumulatieve effect-hypothese nader willen onderzoeken met betrekking tot gezinstransities, dan is het van belang om ook het aantal veranderingen in gezinsstructuur per adolescent vast te leggen. Dat wil zeggen dat het aantal nieuwe partners en relatieverbrekingen van de ouders in het onderzoek opgenomen dienen te worden.

Naast bovengenoemde beperkingen, heeft dit onderzoek ook een aantal sterke punten. Allereerst is er in dit onderzoek sprake van een relatief grote steekproef. Gezien het grote aantal respondenten wordt de betrouwbaarheid en de interne validiteit gewaarborgd (Neuman, 2013). Daarnaast is er rekening gehouden met de externe validiteit, door de data verspreid over meerdere jaren, op een systematische wijze te verzamelen (Neuman, 2013). Ten slotte bieden de resultaten uit dit onderzoek een aanvulling op de huidige literatuur met betrekking tot probleemgedrag bij adolescenten met aandacht voor het onderscheid in gezinstypen na scheiding.

Implicaties voor de praktijk

Het onderzoek geeft aan dat scheiding samenhangt met gemiddeld meer internaliserend en externaliserend probleemgedrag bij adolescenten. Het gezinstype na scheiding speelt daarbij een (kleine) rol. Naast het aantal gezinstransities die adolescenten meemaken, kunnen mogelijk ook andere factoren een modererende rol spelen in de mate van probleemgedrag (Amato, 2010). Het voorkomen of verminderen van gezinstransities is moeilijk haalbaar. Modererende factoren, zoals ouderlijke conflicten (Amato, 2005), kwaliteit van ouderschap (Martinez & Forgatch, 2002) en de relatie met ouders (Cavanagh, 2008), kunnen daarentegen wel beïnvloed worden.

Wanneer het ouders zelf niet lukt om de scheiding in goede banen te leiden is het vanwege de gevolgen voor de adolescenten van belang dat hulpverlening effectieve interventies inzet. De noodzakelijke kennis en vaardigheden die hiervoor nodig zijn bij hulpverleners blijken uit een knelpuntenanalyse vanuit 'Richtlijnen Jeugdzorg' echter beperkt (NJI, 2012). Hulpverleners geven aan weinig kennis te bezitten over de gevolgen van echtscheiding voor kinderen en weten niet welke passende hulp ingezet kan worden (NJI, 2012). Op het gebied van effectieve interventies is er voor adolescenten nog weinig ontwikkeld of effectief gebleken, zo blijkt uit een rapport 'Wat werkt bij scheiding' van het NJI (Ince, 2013). Met de huidige beperkingen in wetenschappelijk onderzoek en de hulpverlening, zullen we ons met het oog op de toekomst samen sterk moeten maken voor de grote groep kinderen die dagelijks de gevolgen van echtscheiding ondervinden.

Literatuurlijst

- Amato, P. R. (2001). Children of divorce in the 1990's: An update of the Amato and Keith (1991) meta-analysis. *Journal of Family Psychology, 15*, 355-370. doi: 10.1037//0893-3200.15.3.355
- Amato, P. R. (2005). The impact of family formation change on the cognitive, social, and emotional well-being of the next generation. *Future of Children, 15*, 75-96. doi: 10.1353/foc.2005.0012
- Amato, P. R. (2010). Research on divorce: Continuing trends and new developments. *Journal of Marriage and Family, 72*, 650-666. doi: 10.1111/j.1741-3737.2010.00723
- Baerveldt, C., Rossem van, R., & Vermande, M. (2003). Pupils' delinquency and their social networks: A test of some network assumptions of the ability and inability models of delinquency. *The Netherlands Journal of Social Sciences, 39*, 107-125.
- Björkqvist, K., Lagerspetz, K. M. J., & Osterman, K. (1992). The direct and indirect aggression scales. Vasa, Finland: Abo Akademi University, Department of Social Sciences.
- Bongers, I. L., Koot, H. M., Van der Ende, J., & Verhulst, F. C. (2003). The normative development of child and adolescent problem behavior. *Journal of Abnormal Psychology, 112*, 179-192. doi: 10.1037/0021-843X.112.2.179
- Bongers, I. L., Koot, H. M., Van Der Ende, J., & Verhulst, F. C. (2004). Developmental trajectories of externalizing behaviors in childhood and adolescence. *Child Development, 75*, 1523-1537. doi: 10.1111/j.1467-8624.2004.00755.x
- Broidy, L. M., Nagin, D. S., Tremblay, R. E., Bates, J. E., Brame, B., Dodge, K. A., ... & Vitaro, F. (2003). Developmental trajectories of childhood disruptive behaviors and adolescent delinquency: A six-site, cross-national study. *Developmental Psychology, 39*, 222.
- Brown, S. L. (2006). Family structure transitions and adolescent well-being. *Demography, 43*, 447-461. doi: 10.1353/dem.2006.0021
- Butters, E. (2002). Family stressors and adolescent cannabis use: A pathway to problem use. *Journal of Adolescence, 25*, 645-654.
- Capaldi, D. M. & Patterson, G. R. (1991). Relation of parental transitions to boys' adjustment problems: I. A linear hypotheses. II. Mothers at risk for transitions and unskilled parenting. *Developmental Psychology, 27*, 489-504.
- Cavanagh, S. E. (2008). Family structure history and adolescent adjustment. *Journal of Family Issues, 29*, 944-980. doi:10.1177/0192513X07311232
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2012). *Echtscheiding; leeftijdsverschil, kinderen, geboorteland, huwelijksduur*. Verkregen van <http://statline.cbs.nl/StatWeb/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=60060ned>

- Centraal Bureau voor de Statistiek (2012). *Minderjarige kinderen betrokken bij echtscheiding*. Verkregen van <http://jeugdstatline.cbs.nl/JeugdMonitor/publication/?VW=T&DM=SLNL&PA=20029NED&D1=a&D2=0&D3=a&HD=110906-1558&HDR=G1,T&STB=G2>
- Centraal Bureau voor de Statistiek (2013). *Jaarrapport 2013. Landelijke jeugdmonitor*. Verkregen van <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/5D8F9634-588B-4F64-9AEA-E228AA2BB532/0/2013g93pub.pdf>
- Coleman, M., Ganong, L., & Fine, M. (2000). Family structure transitions and maternal parenting stress. *Journal of Marriage and the Family*, 62, 1288-1307. doi: 10.1111/j.1741-3737.2000.01288.x
- Cooper, C. E., McLanahan, S. S., Meadows, S. O., & Brooks-Gunn, J. (2009). Family structure transitions and maternal parenting stress. *Journal of Marriage and Family*, 71, 558-574. doi: 10.1111/j.1741-3737.2009.00619.x
- Cui, M., Conger, R. D., & Lorenz, F. O. (2005). Predicting change in adolescent adjustment from change in marital problems. *Developmental Psychology*, 41, 812-823. doi: 10.1037/0012-1649.41.5.812
- De Graaf, A. (2005). *Scheiden: Motieven, verhuisgedrag en aard van contacten*. Verkregen van <http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/D7F31A5F-FD10-40E1-A38E-1EFD8918A6B8/0/2005k4b15p039art.pdf>
- Craighead, W. E., Smucker, M. R., Craighead, L. W., & Ilardi, S. S. (1998). Factor analysis of the Children's Depression Inventory in a community sample. *Psychological Assessment*, 10, 156-165.
- Field, A. (2013). *Discovering statistics using IBM SPSS statistics*. (4rd ed.). London, England: Sage.
- Fomby, P. & Cherlin, A. J. (2007). Family instability and child well-being. *American Sociological Review*, 72, 181-204. doi: 10.1177/000312240707200203
- Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 581-586.
- Hetherington, E. M. & Clingempeel, W. G. (1992). Coping with marital transitions: A family system perspective. *Monographs of the Society for Research in Child Development*, 57, Nos 2-3.
- Hetherington, E. M. & Stanley-Hagan, M. M. (1999). The adjustment of children with divorced parents: a risk and resiliency perspective. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 40, 129-140.
- Ince, D. (2013). *Wat werkt bij scheiding? Utrecht: Nederlands Jeugd Instituut*. Verkregen van [http://www.nji.nl/nl/\(311053\)-nji-dossierDownloads-Watwerkt_scheiding.pdf](http://www.nji.nl/nl/(311053)-nji-dossierDownloads-Watwerkt_scheiding.pdf)
- Jeynes, W. H. (2006). The impact of parental remarriage on children: A meta-analysis. *Marriage & Family Review*, 40, 75-102. doi: 10.1300/J002v40n04_05

- Kim, J. E., Hetherington, E. M., & Reiss, D. (1999). Associations among family relationships, antisocial peers, and adolescents' externalizing behaviors: gender and family type differences. *Child Development, 70*, 1209-1230.
- Kim, K. J., Conger, R. D., Elder Jr, G. H., & Lorenz, F. O. (2003). Reciprocal influences between stressful life events and adolescent internalizing and externalizing problems. *Child Development, 74*, 127-143.
- Kirby, J. B. (2006). From single-parent families to stepfamilies: Is the transition associated with adolescent alcohol initiation? *Journal of Family Issues, 27*, 685-711. doi: 10.1177/0192513X05284855
- Krohn, M. D., Hall, G. P., & Lizotte, A. J. (2009). Family transitions and later delinquency and drug use. *Journal of Youth and Adolescence, 38*, 466-480. doi: 10.1007/s10964-008-9366-8
- Lahey, B. B., Schwab-Stone, M., Goodman, S. H., Waldman, I. D., Canino, G., Rathouz, P. J., ... & Jensen, P. S. (2000). Age and gender differences in oppositional behavior and conduct problems: A cross-sectional household study of middle childhood and adolescence. *Journal of Abnormal Psychology, 109*, 488-503. doi: 10.1037//0021-843X.109.3.488
- Langton, C. E. & Berger, L. M. (2011). Family structure and adolescent psychical health, behavior, and emotional well-being. *Social Service Review, 85*, 323-357. doi: 10.1086/661922.
- Lee, V. E., Burkam, D. T., Zimiles, H., & Ladewski, B. (1994). Family structure and its effect on behavioral and emotional problems in young adolescents. *Journal of Research on Adolescence, 4*, 405-437.
- Martinez, C. R. & Forgatch, M. S. (2002). Adjusting to change: Linking family structure transitions with parenting and boys' adjustment. *Journal of Family Psychology, 16*, 107-117. doi: 10.1037//0893-3200.16.2.107
- Masten, S. A. & Coatsworth, J. D. (1998). The development of competence in favorable and unfavorable environments. Lessons from research on successful children. *American Psychologist, 53*, 205-220.
- Muris, P. & Steerneman, P. (2001). The revised version of the Screen for Child Anxiety Related Emotional Disorders (SCARED-R): First evidence for its reliability and validity in a clinical sample. *The British Psychological Society, 40*, 35-44.
- Neuman, W. L. (2013). *Understanding research*. Essex: Pearson Education.
- Nederlands Jeugd Instituut (2012). *Jaarverslag 2011. Richtlijnontwikkeling jeugdzorg*. Verkregen van <http://www.richtlijnenjeugdzorg.nl/wp-content/uploads/2014/03/Jaarverslag-RLO-2011.pdf>
- Overbeek, G., Vollebergh, W., Meeus, W., Engels, R., & Luijpers, E. (2001). Course, co-occurrence, and longitudinal associations of emotional disturbance and

- delinquency from adolescence to young adulthood: A six-year three-wave study. *Journal of Youth and Adolescence*, *30*, 401-426.
- Reitz, E., Deković, M., & Meijer, A. M. (2005). The structure and stability of externalizing and internalizing problem behavior during early adolescence. *Journal of Youth and Adolescence*, *34*, 577-588. doi:10.1007/s10964-005-8947-z
- Rescorla, L., Achenbach, T., Ivanova, M. Y., Dumenci, L., Almqvist, F., Bilenberg, N., ... & Verhulst, F. (2007). Behavioral and emotional problems reported by parents of children ages 6 to 16 in 31 societies. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, *15*, 130-142. doi: 10.1177/10634266070150030101
- Richardson, S. & McCabe, M. P. (2001). Parental divorce during adolescence and adjustment in early childhood. *Adolescence*, *36*, 467-489.
- Spruijt, E. & Duindam, V. (2005). Problem behavior of boys and young men after Parental divorce in the Netherlands. *Journal of Divorce & Remarriage*, *43*, 141-155. doi:10.1300/J087v43n03_08
- Spruijt, E., Kormos, H., Burggraaf, C., & Steenweg, A. (2002). *Het verdeelde kind. Literatuuronderzoek Omgang na Scheiding*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Spruijt, E. & Kormos, H. (2010). *Handboek scheiden en de kinderen. Voor de beroepskracht die met scheidingskinderen te maken heeft*. Houten: Bohn Stafleu van Loghum.
- Steenhof, L. (2007). 'Schatting van het aantal stiefgezinnen', in 'Bevolkingstrends', 4e kwartaal 2007. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Steinberg, L. (2009). Adolescent development and juvenile justice. *The Annual Review of Clinical Psychology*, *5*, 459-85. doi: 10.1146/annurev.clinpsy.032408.153603
- Storksén, I., Roysamb, E., Moum, T., & Tambs, K. (2005). Adolescents with a childhood experience of parental divorce: a longitudinal study of mental health and adjustment. *Journal of Adolescence*, *28*, 725-739. doi: 10.1016/j.adolescence.2005.01.001
- Sun, Y. (2001). Family environment and adolescents' well-being before and after parents' marital disruption: A longitudinal analysis. *Journal of Marriage and Family*, *63*, 697-713.
- Thomson, E., Mosley, J., Hanson, T. L., & McLanahan, S. S. (2001) Remarriage, cohabitation, and changes in mothering behavior. *Journal of Marriage and Family*, *63*, 370-380.
- Van der Valk, M. D. I. E., Spruijt, E. P., De Goede, M., Maas, C., & Meeus, W. (2005). Family structure and problem behavior of adolescents and young adults: A growth-curve study. *Journal of Youth and Adolescence*, *34*, 533-546. doi: 10.1007/s10964-005-8841-8

- Wen, M. (2008). Family structure and children's health and behavior: Data from the 1999 national survey of America's families. *Journal of Family issues, 29*, 1492-1519.
doi: 10.1177/0192513X08320188
- Zahn-Waxler, C., Klimes-Dougan, B., & Slattery, M. J. (2000). Internalizing problems of childhood and adolescence: Prospects, pitfalls, and progress in understanding the development of anxiety and depression. *Development and Psychopathology, 12*, 443-466.